

грекокатолического прихода в местности под названием Погост (с фонетическими вариантами). Таковых на „русских” землях Речи Посполитой было по меньшей мере десять: Pohość – pow. dzisieński (2), wilejski, bobrujski (2), ihumeński, mozyrski, piński (2), słucki. Не стоит также сбрасывать со счетов возможность иного прочтения топонима: Pakość (rus. Pakist, wś., pow. mościski. Par. gr.-kat., dek. mościski, dyec. przemyska). См.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII-VIII, Warszawa 1886-1887.

60. I. D a n i ł o w i c z, Opisanie bibliograficzne..., s. 176.

61. Автор помет, обращаясь к римскому, древнерусскому и старопольскому праву, указывает на источники статутных положений; в сравнении кодекса 1588 года с ранними редакциями прослеживает динамику изменений; сличает ЛС с Уложением царя Алексея Михайловича; уточняет и поясняет отдельные артикулы и т. п.

62. И. И. Л а п п о, Литовский Статут 1588 года, т. II, с. IX.

63. См.: В. М я к и ш е в, „Вохомский Пономарь” как исследователь Литовского Статута 1588 года, „Slavia Orientalis” 1999, nr 1, s. 73-88.

64. См.: энциклопедическая статья: Г. Я. Г а л е н ч а н к а, Уладальниця і чытацкія надпісы..., с. 538.

65. Государевъ Печатный Дворъ..., с. 50.

66. Данные о составе экземпляра неточны.

67. Н. Н. Новосильцев (1768-1838) – граф, советник наместника Царства Польского и доверенное лицо Великого князя Константина, фактический правитель Польши с 1813 года, известный своей жестокостью.

68. И Савичи, как казацко-старшинский род, и Сулимы, как род дворянский, ведущий начало от запорожского гетмана Ивана, оставили о себе добрую память в украинской истории.

69. Отождествление этого экземпляра с описанным И. И. Лаппо под № 21 (т. е. прежде принадлежавшим Библиотеке Киевской Духовной Академии – № ВХХП 5/43) – неверна.

70. „Виленская Публичная библиотека. А 2/1 Витр.”.

71. В приложенном к экземпляру конверте имеется карточка: „V-29969 Статут Великого Княжества Литовского. Вильно 1588 г. Получено библиотекой в 1957 из б-ки Виленского университета в обмен на старопечатный литовский катехизис”.

72. И. И. Л а п п о, Литовский Статут 1588 года, т. I, ч. 1, Kaunas 1934, с. IX.

Summary

There are reference on 63 copies of Lithuanian codex 1588 in European libraries and book depositories in the article.

В. І. Мільчев

ОСНОВНІ ЗІБРАННЯ ДЖЕРЕЛ З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА XVIII СТОЛІТТЯ В АРХІВОСХОВИЩАХ УКРАЇНИ

Вісімнадцате століття стало переламним періодом історії українського народу за багатьма ознаками. В цей час, під натиском російської імперської експансії, відбулася остаточна втрата залишків колишніх свобод, здобутих у горнилі Визвольної війни. Послідовно зникли з політичної карти Гетьманщина та Вольності Війська Запорозького Низового. Не в останню чергу ці, негативні за змістом та катастрофічні за наслідками, зміни було викликано трансформацією традиційного соціального устрою Запорозжя, яке впродовж кількох століть відігравало роль авангарду українського етносоціуму, послідовного захисника його інтересів. Студіювання запорозької історії, які велися впродовж XVIII – XX століть, звісно ж, не могли полишити поза увагою проблему соціальної природи запорозького козацтва. Як наслідок, у історіографічній традиції з’явилося кілька усталених типажів, що характеризували соціальний устрій січової громади.

Так, згідно з працями істориків першої половини XIX століття «державницького напрямку», чию точку зору було найповніше висловлено А.Скальковським, Запорозжя ще й у XVIII столітті являло собою ніщо інше, як рицарський чернечий орден, головною соціальною функцією якого було боронити рубежі християнського православного світу від зазіхань з боку ісламу та католицизму. Поступовий занепад його, за часів Нової Січі, був викликаний, в першу чергу, послабленням «рицарського» компоненту серед січових козаків та збільшенням питомої ваги «розбійницького» – гайдамацького, та «гніздюцького» – зимівникового елементів.

Натомість, представники «народницької» течії у вітчизняній історіографії другої половини XIX – початку XX століть (Д.Яворницький, Ф.Щербина та ін.), не відкидаючи «орденської» суті Війська Запорозького Низового, неодмінно наголошували на соціальній однорідності запорозького козацтва часів Нової Січі, нівелюючи відмінності його соціальних груп та відкидаючи можливість будь-якого антагонізму між ними, за аналогією з XVII століттям.

Типаж соціального устрою Запорозжя, що з’явився у XX столітті, за радянських часів, несе на собі виразні штампи марксистсько-ленінської ідеології, крізь призму яких розглядалися соціальні (соціально-економічні) процеси у середовищі козацтва (М.Слабченко, Н.Полонська-Василенко, О.Рябінін-Скляревський, В.Голобуцький та ін.). Соціальна модель Запорозжя постає як дуалістична система, яка впродовж всього періоду існування Нової Січі, піддається неймовірно потужним відцентровим впливам, які були викликані боротьбою експлуатованої сіроми з експлуаторами-

старшинами. Останні, в той же час, згідно з нормами формаційної теорії, були й носіями прогресивних, у порівнянні з оточуючою феодальною системою, форм капіталістичної ідеології та економічних моделей господарювання.

У працях вітчизняних та зарубіжних істориків, які з'явилися впродовж останніх 10-15 років, і стосуються історії запорозького козацтва у XVIII столітті також не було створено принципово нового типу соціального устрою запорозької громади. Це не дивно, якщо врахувати, що узагальнюючого дослідження з соціальної історії Запорозжя у XVIII столітті ще й досі не з'явилося. Не в останню чергу це пов'язано з тією кризою, що виникла в українській історичній науці внаслідок ревізії методологічних підходів. Відхід від світоглядних засад попереднього періоду розвитку суспільних наук не завжди супроводжується виробленням якісно нових принципів дослідження. Особливо ж це стосується міждисциплінарних галузей. У тому числі й соціальної історії. Моделі соціальної історії, що з'являлися у працях українських дослідників дуже відрізняються від загальноприйнятої у світі концепції соціальної історії (Social History).

Певні застатні явища, що ми спостерігаємо у справі дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття, пов'язані не лише з кризовим станом у розробці методологічних засад, але й негараздами у площині джерелознавства. На сьогоднішній день так і не визначено, які ж саме групи та різновиди джерел становлять потенційну джерельну базу досліджень з даної проблематики; якими факторами визначалися особливості руху потоків документації, що супроводжували соціальну та політичну діяльність Війська Запорозького Низового у XVIII столітті; врешті-решт, у яких архівосховищах знаходяться основні масиви джерел, що мають бути використані при проведенні дослідження.

Спробам істориків відійти від типажів соціальної моделі запорозького козацтва, створених у попередні історіографічні періоди, заважає відсутність узагальнюючого дослідження комплексу джерел з соціальної історії січової громади у XVIII столітті. Отже, існує потреба у появі аналітичного дослідження, яке б на засадах історії, соціальних наук та джерелознавства, змогло випрацювати та запропонувати єдину концепцію виявлення, обробки та інтерпретації джерел з соціальної історії запорозького козацтва у завершальний період його історичного існування.

Для цього необхідно, шляхом суцільної евристики, з'ясувати ступінь репрезентативності джерел з соціальної історії запорозького козацтва у архівосховищах України та деяких інших країн Східної та Центральної Європи.

Головні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття на території України зберігаються у фондах архівних і музейних установ Києва, Дніпропетровська, Нікополя, Одеси та Сімферополя. Переважно вони представлені як цілими документальними комплексами, так і фрагментами (рештками) поточних архівів російських адміністративно-територіальних одиниць, які існували на півдні України впродовж всього XVIII століття – канцелярій намісництв, областей, губерній, провінцій та навіть окремих фортець. Виключення становлять архіви Коша Запорозької Січі (Нової), Генеральної Військової канцелярії та Похідної канцелярії гетьмана К.Розумовського, чие виникнення пов'язане з діяльністю відповідних фондоутворювачів у завершальний період українських автономій у складі Російської імперії. Певна кількість джерел за темою зберігається в фондах-колекціях та особових фондах.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК) відзначається найбільшою концентрацією джерел з соціальної історії запорозьців у XVIII столітті в фондах, порівняно з рештою архівосховищ країни. Це не є дивним, якщо зважити на високий ступінь репрезентативності зібрань установ-фондоутворювачів середньої ланки які діяли на теренах України впродовж досліджуваного періоду – Генеральної Військової канцелярії, канцелярії гетьмана К.Розумовського, Другої Малоросійської колегії, Київської губерньської канцелярії та інших.

З огляду на специфіку підпорядкованості Війська Запорозького Низового в системі державного управління Російської імперії, матеріали за темою дослідження, виявлені в фондах ЦДІАУК, здебільшого виникли в процесі документування дипломатичних зносин місцевого російського командування з державними установами та чиновниками Речі Посполитої та Кримського ханства з приводу конфліктів з підданими згаданих країн, або ж в процесі прийняття управлінських рішень, кінцевою метою яких було зниження соціальної напруги на підконтрольних їм територіях викликаной гайдамацькою активністю січовиків та їх симпатиків.

Розподіл виявлених матеріалів за фондами ЦДІАУК виглядає наступним чином:

- фонд №51 – «Генеральна Військова канцелярія» – 2 справи [1];
- фонд №59 – «Київська губерньська канцелярія» – 43 справи [2];
- фонд №54 – «Друга Малоросійська колегія» – 3 справи [3];
- фонд № 269 – «Канцелярія гетьмана Розумовського» – 26 справ [4].

Представницький масив матеріалів за темою в фондах №59 та №269, порівняно з іншими, є прямим слідством тієї ролі, яку відігравали київські генерал-губернатори та гетьмани в системі зносин Війська Запорозького Низового з російським центральним урядом від часу повернення запорозьців з-під кримської протекції (1735) і до ліквідації Гетьманщини та паралельного цьому заснуванню Новоросійської губернії (1764), адміністрація якої поступово перебрала на себе повноваження київських генерал-губернаторів (певний час посаду губернаторів обох губерній обіймали одні й ті ж самі урядовці).

Відповідно до цього, видова приналежність виявлених джерел характеризується переважанням активних та розпорядчих (випродкованих у канцеляріях гетьмана, генерал-губернатора та президента Колегії) документів, з одного боку, та звітних (які виходили з кошової канцелярії), з другого.

Не буде перебільшенням сказати, що з-поміж всіх фондів, утворених як імперськими (губернськими), так і місцевими установами впродовж XVIII століття, які нині зберігаються в ЦДІАУК, особливе місце займає фонд № 229 – «Архів Коша Нової Запорозької Січі. (1713 – 1776). 365 од. зб.». Головними фондоутворювачами цього архівного комплексу стали Військова та паланкові канцелярії Війська Запорозького Низового, що діяли в завершальну добу його історичного існування – часи Нової (Підпільненської) Січі (1734 – 1775 рр.). Незважаючи на те, що фонд зазнав значних руйнацій початкового складу документів, внаслідок фізичних втрат та вилучень, на сьогоднішній день він залишається найбільш компактним, представницьким та інформативно багатим скупченням джерел з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті.

Всі справи за темою дослідження, що містяться у фонді № 229 ЦДІАУК, згідно зі змістом документів, що їх складають, можуть бути умовно віднесені до чотирьох тематичних груп:

- соціальний склад та структура запорозького козацтва, його наповнення, особливості функціонування [5];
- гайдамацька активність запорозького козацтва; участь його в козацьких повстаннях на Правобережній Україні [6];
- соціальні конфлікти між антагоністичними групами запорозького козацтва [7];
- участь Війська Запорозького Низового в роботі Законодавчої комісії 1766 – 1768 рр. [8].

За видовою ознакою у всіх тематичних групах домінують такі різновиди документації як: службова розпорядча та звітно-виконавча; інформаційно-засвідчувальна та обліково-статистична.

Інформаційний потенціал документів фонду дозволяє реконструювати видозмінення та структуризацію соціального устрою запорозького козацтва за часів Нової Січі, дослідити закономірності трансформації традиційної соціальної моделі впродовж XVIII століття та встановити зв'язок та взаємовпливи поведінкових моделей та ідеологічних уподобань окремих соціальних груп січової громади з процесами інституційного розколу січової громади.

Архівні зібрання **Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК)** за темою дисертаційного дослідження хронологічно охоплюють останнє десятиліття XVIII століття. Пояснюється це як фактом десятирічного перебування Тамані (Фанагорії, Кубані) в складі Таврійської області (1791 – 1802 рр.), а, відтак, і адміністративній підпорядкованості Чорноморського козацького війська (в цивільних справах) таврійським правителям. Відповідно до цього значну кількість справ (17), що мають потужний інформаційний потенціал для реконструкції соціальних відносин всередині чорноморської (запорозької постсічової) спільноти, було виявлено саме в фонді № 799 – «Таврійське обласне правління. (1784 – 1797). 884 од. зб.» [9]. Поодинокі справи «чорноморського» циклу зберігаються ще у двох фондах ДААРК:

- № 535 – «Попов Василь Степанович. (1653 – 1920). 3101 од. зб.» [10];
- № 801 – «Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор. (1793 – 1796). 60 од. зб.» [11].

Виявлені справи здебільшого містять матеріали службового листування з приводу зарахування до Чорноморського війська колишніх запорожців, а також статистичні відомості стосовно соціального складу та динаміки зростання цієї козацької спільноти впродовж останньої декади XVIII століття. Також вони, в більшості випадків, генетично та тематично пов'язані з документами, що зберігаються в Державному архіві Краснодарського краю.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) до Другої Світової війни міг похвалитися вельми представницькою кількістю матеріалів, прямо дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. Це не випадковість, адже саме Катеринославу, від самого початку його заснування (1787 р.) судилося стати не лише адміністративним центром губернського та намісницького рівня, але й місцем зосередження архівів значної кількості адміністративно-територіальних одиниць й державних установ Російської імперії, які діяли на півдні України впродовж другої половини XVIII століття – Новосербського корпусу, Новоросійської та Азовської губерній, Катеринославського намісництва, канцелярій правителів і губернаторів, судових палат та земських судів, духовних правлінь тощо. Серед справ утворених згаданими фондоутворювачами чимала кількість була присвячена відображенню особливостей стосунків місцевих урядовців із запорозькими козаками як до, так і після 1775 р. Їх інформаційний потенціал частково було використано в своїх дослідженнях такими науковцями як А.Скальковський, В.Біднов, Н.Полонська-Василенко та В.Греков. Однак їх студії здебільшого стосувалися історії Південної України у XVIII столітті в цілому, і лише незначна частина предметно стосувалася соціальної історії Запорозжя. Втім навіть і цим спорадичним дослідженням та опублікованим одиничним документам судилося в наші дні відігравати роль першоджерела. Справа в тім, що фонди ДАДО під час військових дій восени 1943 року зазнали майже цілковитого знищення (87%). Особливо сильно постраждали документальні комплекси XVIII століття. Лише завдяки щасливій випадковості до нашого часу збереглося кілька десятків справ в складі рукописних зібрань Дніпропетровського історичного музею (про обставини, за яких вони потрапили туди було згадано вище).

За таких обставин роль першоджерела почали відігравати й такі специфічні носії вторинної ретроспективної документної інформації, як описи архівних фондів. Після закінчення війни описи

втрачених фондів ДАДО були угрупованні за описом № 2 (307 од. зб.) фонду №1684 – «Катеринославська губернська архівна комісія. (1921 – 1874).» Зважаючи на високий професіоналізм укладачів описів, серед яких виділяється постать В.Грекова, вони перетворилися на цінне джерело, оскільки відбивають не тільки певні історичні факти, які мали місце в минулому та їх основних фігурантів, але й завдяки виструнченим хронологічним вертикалям дозволяють простежити основні тенденції розвитку соціальних відносин всередині запорозького соціуму, а також з'ясувати закономірності документообігу між суб'єктами адміністративно-територіального устрою та управлінського апарату Російської імперії у 1751 – 1801 рр.

Зі всього загалу описів (більше 900) особливий інтерес становлять описи фондів: канцелярії Новосербського корпусу [12]; Азовської губернської канцелярії [13]; Новоросійської губернської канцелярії [14]; новоросійського губернатора [15]; Катеринославської провінційної канцелярії [16]; Катеринославського намісницького правління [17].

При цьому, досить часто сам лише заголовок описаної справи може докорінно змінити існуючі серед сучасних дослідників погляди на окремі аспекти соціальної історії Запорозжя у XVIII столітті. Як приклад: твердження про те, що «...в часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення [йдеться про «земляцький» принцип наповнення січових куренів козаками – В.М].» [18. с. 524]., хоча й є справедливим в цілому, все ж втрачає свою апіорність при знайомстві із заголовком справи №247 за недіючим описом фонду «Новоросійський губернатор» – *«О выпуске бывшего Запорожска куренного атамана Якова Донского на его родину Войска Донского реки Хопра в [Мнижанскую] станицу. 1776.»* [19. – Арк. 34 зв.]. Як видно з нього, той же Дінський курінь і в останні часи існування Запорозької Січі за традицією включав до свого складу вихідців із донського козацтва. Подібна невеличка ілюстрація добре показує всю важливість справ-описів ДАДО в реконструкції соціальної моделі січової спільноти.

Тематично всі інформаційні вкраплення, виявлені серед перелічених описів відносяться до таких проблем:

- регуляторна політика російського уряду стосовно соціального устрою Запорозжя (1764 – 1783);
- гайдамацька активність запорожців на теренах російських адміністративно-територіальних одиниць (1775 – 1777);
- нобілітація (та навпаки, репресії) запорозької старшини.

Державний архів Одеської області (ДАОО) хоча й належить до одного з найбільших архівосховищ нашої країни, укомплектований, здебільшого фондами, нижня хронологічна межа яких рідко коли сягає навіть останньої декади XVIII століття. Цьому є декілька пояснень. По-перше, це відносно пізній (1794) час створення міста на місці колишніх татарсько-турецьких Хаджибею та Єні-Дуньї, а по-друге те, що на адміністративний центр південноукраїнського регіону місто перетворилося лише у 1820-х, із заснуванням новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства. Як слідство, за темою дослідження в задекларованих хронологічних межах – XVIII століття, – практично є відсутніми.

Разом з цим, неприпустимо при розгляді такої складної, багатофакторної та полідетермінованої складової загально-історичного процесу, якою є історія соціальних відносин, вдаватися до схематизму та спрощень, намагаючись вмістити реконструкцію в «прокрустове ложе» «1700 – 1800». Широке використання нами при проведенні дослідження методів ретроспекції та футуроспекції стало можливим лише завдяки залученню документальних комплексів, що виникли як наприкінці XVII, так і на початку XIX.

Відповідно до цього, виявлені в фондах ДАОО документи, які стосуються історії задунайської гілки запорозького козацтва в першій чверті XIX століття, займають важливе місце в актуалізованій джерельній базі дослідження. Головним чином вони зосереджені в межах фонду-гіганта № 1 – «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора», за описами:

- № 218 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з військової частини. (1797 – 1840). 342 од. зб.» (7 справ) [20];
- № 190 – «Опис справам канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1823 – 1830). 451 од. зб.» (2 справи) [21];
- № 214 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1816 – 1839). 533 од. зб.» (5 справ) [22].

Як видно з часу створення джерел, більшість із них виникла під час російсько-турецьких війн 1806 – 1812 та 1828 – 1830 рр., або ж у перші роки по укладенні відповідних мирних договорів, та, відповідно до цього, документально оформлювала процеси перетікання задунайських запорожців та їх інкорпорацію до решти «постзапорозьких» козацьких громад Російської імперії, насамперед чорноморської. За своїми видовими характеристиками документи за темою дослідження, які зберігаються в ДАОО, переважно відносяться до різних груп службової документації, відомої з XVIII століття. Характерною прикметою того часу та прямим свідомством якісних змін документального корпусу управлінської машини Російської імперії стала поява значної кількості «сказок» – автобіографій колишніх задунайців, фіксованих російськими чиновниками в процесі інтерв'ювання реемігрантів [23]. У переважній більшості випадків інформація «сказок», створених у першій чверті XIX століття, сягає 25 – 50 років назад у часі, тобто, останньої чверті XVIII століття, й дозволяє не

тільки здійснити їх аналіз, але й вийти на широке коло узагальнень відносно особливостей «консервування» запорізького психотипу та поведінкових моделей в задунайській громаді.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (ІР НБУ) є найбільшим в Україні сховищем історичних документів та наративів серед решти бібліотечних і музейних зібрань. В переважному числі випадків джерела з соціальної історії запорізького козацтва XVIII століття, які зберігаються в фондах Інституту, є включеннями до різноманітних предметно-тематичних колекцій, сформованих впродовж XIX – XX століть. Їх видовий, жанровий, тематичний та хронологічний діапазон, відповідно, є надзвичайно широким.

Зокрема, маємо:

- матеріали службового та приватного листування кошового отамана П.Калнишевського з П.Паніним [24], І.Глебовим [25] та П.Румянцевим [26] (1760-ті рр.);
- рапорти та донесення М.Леонтьєву від кошових отаманів Я.Ігнатовича, К.Малашевича, П.Козелецького та Ф.Товстоного (1743 – 1755 рр.) [27];
- матеріали службового листування правителя канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського В.Попова з М.В. та В.В. Каховськими, М.Кречетниковим, Я.Булгаковим та іншими державними та військовими діячами Російської імперії (1782 – 1799 рр.) [28];
- зразки запорізького пісенного фольклору (в записках середини XIX століття) [29].

Попри відсутність будь-якої системності джерел за темою в фондах, не можна заперечити їх потужну інформативність стосовно різних аспектів соціальної історії запорізького козацтва та його наступників-чорноморців.

Поміж решти фондів в зібрання ІР НБУ особливо слід виділити фонд №9 – «Фортеця Св. Єлисавети. (1753 – 1821). 23491 од. зб.», свого часу (1876 р.) здобутий бібліотекою Університету Св. Володимира у міській управі міста м.Єлисаветграду. Назва фонду є досить умовною, оскільки зібрані в ньому документи виникли в процесі діяльності кількох фондоутворювачів – канцелярії комендантів фортеці Св. Єлисавети; канцелярії Новослобідського козацького (з 1764 р. – Єлисаветградського пікінерного) полку; Єлисаветградської провінційної канцелярії, – які діяли впродовж всієї другої половини XVIII століття. Джерела з соціальної історії запорізького козацтва, виявлені серед справ цього фонду, в більшості своїй відносяться до періоду 1755 – 1762 рр. та пов'язані з діяльністю Комісією з викорінення гайдамацтва, яка мала за квартиру фортецю Св. Єлисавети. Всього нами було виокремлено 20 справ, документи яких дають достатньо повне уявлення про специфіку гайдамакування козаків-запоріжців на території Новосербського поселення та суміжних земель Речі Посполитої [30].

Окрім різновидів військової службової документації: розпорядчих (ордери, пропозиції), звітних (рапорти, донесення), інформаційних (промеморії, відношення), на особливу увагу заслуговують матеріали судово-слідчого характеру. Серед останніх вирізняються протоколи допитів (*допросные листы*) козаків-гайдамаків – джерела унікальні за своєю інформативністю, але на жаль все ще недостатньо введені до наукового обігу.

Відділ рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького (ДІМ) зберігає велику кількість документів з соціальної історії запорізького козацтва XVIII століття.

Переважно вони зосереджені серед залишків фонду Азовської губернської канцелярії (1775 – 1783), які потрапили до музею впродовж 1922–1924 рр., з губернського архіву, та представлені як оригіналами, так і машинописними копіями документів. Хронологічно ці документи відносяться до 1775 – 1776 рр., а за тематикою стосуються характеру відносин представників місцевої та центральної російської влади з запорізьким населенням в перші часи після ліквідації Січі.

Можна констатувати наявність локальних комплексів документів всередині цього фонду, угрупованих за функціонально-видовою та тематичною ознаками:

- рапорти на новопризначених командирів у повітах (колишніх паланках) до Азовської губернської канцелярії щодо настроїв запоріжців та заходів спрямованих на уніфікацію соціального устрою козацьких громад згідно з загальноімперськими нормами [31];
- інструкції командирам Кальміуського, Консководського, Протовчанського, Самарського та ін. повітів (паланок) стосовно першочергових заходів по відношенню до запоріжців [32];
- комплекси документів (донесення, атестати, ордери), яким юридично оформлювалася нобілітація колишніх старшин Війська Запорізького Низового [33];
- описи та реєстри населення (та майна) в зимівниках репресованих російським урядом запорізьких старшин [34];
- комплекси документів (протоколи допитів, екстракти судових справ, рапорти, промеморії, пропозиції та ін.), що виникали в процесі слідства та прийняття с судових рішень відносно запоріжців, звинувачених у антидержавній (антиросійській) діяльності [35].

Потужний інформаційний потенціал згаданих документальних комплексів частково було використано в археографічних публікаціях та наукових розвідках Н.Полонської-Василенко [36], Ю.Мицика та С.Абросимової [37], А.Бойка [38].

На відміну від залишків фонду Азовської губернської канцелярії, решта зібрань джерел з соціальної історії Запоріжжя в ДІМ не носить системного характеру та не пов'язані діяльністю конкретного фондоутворювача. Своєю появою у фондах вони завдячують науковій та колекційній діяльності Д. Яворницького. За своїм походженням ці документи є надзвичайно строкатими: оригінали та сучасні їм копії документів XVIII століття з родинних архівів південноукраїнських дворянських

родів – нащадків запорозької старшини; машинописні копії документів інших архівних зібрань, які використовувались Д.Яворницьким під час наукових студій. На особливу увагу дослідника заслуговують атестати запорозьких старшин П.Руденка та В.Чернявського (1771 р.), видані Кошем за особистим підписом кошового отамана Війська Запорозького Низового П.Калнишевським [39]. Насиченість цих засвідчуально-інформаційних документів інформацією біографічного характеру дозволяє на їх основі дослідити основні закономірності наповнення старшинської верстви всередині січової громади за часів Нової Січі.

Нікопольський державний краєзнавчий музей (НДКМ), хоча й не може похвалитися настільки представницькою добіркою матеріалів з соціальної історії Запорозжя XVIII століття в своєму рукописному зібранні, як той же ДІМ ім. Д.Яворницького, зберігає, проте, без перебільшення, унікальні матеріали. Йдеться про рештки архіву Свято-Покровської церкви Нікополя за період 1781 – 1791 рр. Оскільки запорозьке військове селище Микитине (Микитин Ріг), на місці якої з 1780 р. постало містечко Нікополь, знаходилася у безпосередній близькості до Запорозької Січі (Підпільненської), то після ліквідації останньої саме воно стало місцем проживання колишніх січовиків. Реєстри парафіян Покровської церкви за 1781 р. та 1791 р. дають можливість дослідити зміни, що мали місце впродовж перших двох десятиріч по ліквідації традиційного запорозького способу життя, в формах соціального співіснування безшлюбного січового лицарства, одна частина якого в цей час активно обзаводиться власними родинами, а друга продовжує консервувати архаїчні форми «товаришування» невеликих (3-5 осіб), суто чоловічих колективів [40].

Таким чином, матеріали до соціальної історії запорозького козацтва, що зберігаються у сховищах архівів, музеїв та бібліотек України, здебільшого представлені документальними джерелами, які були випродуковані впродовж XVIII – на початку XIX століття канцеляріями адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії на півдні України (губерній, намісництв, областей, провінцій), а також військовими канцеляріями Війська Запорозького Низового та Гетьманщини. Саме тому характерною рисою актуалізованих джерельних комплексів є домінування документів службового справочинства. Наративи є поодинокими та представлені здебільшого епістоляріями. Архівні зібрання за темою дослідження, які нині зберігаються на території нашої країни є залишковими фрагментами колись потужних документальних комплексів. Головними причинами їх втрат стало фізичне нищення через військові дії, недбале зберігання, а також цілеспрямовані вилучення на користь центральних архівних установ Російської імперії.

Джерела та література

1. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578, 13796.
2. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 799, 1033, 1034, 1141, 1262, 1381, 1482, 1499, 1511, 1513, 1607, 1687, 1696, 1697, 1709, 1710, 1804, 1805 – 1807, 1809, 2024, 2113, 2114, 2115, 2128, 2371 – 2374, 2583, 2584, 2643, 2648, 2649, 2815, 2998, 3034, 3924, 3947, 5591, 5592, 7760.
3. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп.1. – Спр. 256, 482, 5470.
4. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 48, 88, 281, 715, 782, 802, 805, 806, 1080, 1096, 1167, 1222, 1655, 1803, 1806, 1964, 1965, 1967, 2498, 2975, 3237, 3290, 3450, 3663, 3838, 3849.
5. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 4, 4а, 8, 28, 48, 52, 92, 111, 146, 147, 168, 176, 181, 199, 200, 206, 211, 226, 232, 269, 272, 279, 294, 299, 348, 353, 357, 364.
6. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 5, 18, 20, 23, 37, 43, 44, 47, 51, 55, 58, 59, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 99, 104, 105, 106, 118, 130, 168, 177, 192, 204, 227, 228, 229, 243, 266, 273, 303, 313, 327, 336, 362, 364.
7. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 233, 234, 235, 324.
8. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 201.
9. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 344; Оп. 3. – Спр. 232, 238, 243, 244, 257, 261, 288, 291, 293, 343, 344, 348-352.
10. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1039, 2466.
11. ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 122. Оpubліковано: Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, О.Посунько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя, 2005.
13. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 412 – 143.
14. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 565 – 567.
15. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 569 – 577.
16. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 875.
17. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 891 – 907.
18. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е видання, перероблене та розшир. – К., 2005.
19. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 571.
20. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – 1805 р. – Спр.4; 1807 р. – Спр.2; 1810 р. – Спр.3; 1828 р. – Спр.9; 1831 р. – Спр. 4, 5; 1834 р. – Спр. 4 (Част. 5)
21. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – 1824 р. – Спр.138; 1829 р. – Спр. 48 (Част. 2).
22. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – 1816 р. – Спр.12; 1817 р. – Спр. 15; 1825 р. – Спр. 11; 1828 р. – Спр. 7, 14.

23. Значну кількість «сказок» свого часу було введено до наукового обігу одеським дослідником А.Д. Бачинським: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
24. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 3605.
25. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 220042.
26. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 1307 – 1309.
27. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 2543, 3938, 27792, 27793, 27796.
28. ІР НБУ. – Ф. 5. – Спр. 1621 – 1694.
29. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 5057.
30. ІР НБУ. – Ф. 9. – Спр. 38 – 73, 81 – 110, 215 – 237, 238 – 243, 305 – 314, 315 – 338, 367 – 419, 552 – 624, 946 – 1000, 1001 – 1006, 1150 – 1173, 1183 – 1187, 1213 – 1254, 1255 – 1263, 1264 – 1275, 1305 – 1318, 1368 – 1421, 1443 – 1449, 1611 – 1618, 2763 – 2766. **Н.В.** Згідно з усталеною традицією, що побутує в ІР НБУ, при описуванні фондів номерацію надано не локальним документальним комплексам (справам), а кожному з документів в її складі, звідки й дещо не звична форма обліку.
31. ДІМ. – КП-38197/АРХ. – 208.
32. ДІМ. – КП-166459/АФД. – 137; КП-166478/АФД. – 156 та ін.
33. ДІМ. – КП-74268/АРХ. – 14561.
34. ДІМ. – КП-16649/АФД. – 169.
35. ДІМ. – КП-383773/АРХ. – 200.
36. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1.
37. Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998.
38. Бойко А.В. Матеріали до історії Запорозького козацтва після скасування Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Вип.4. – Запоріжжя, 1999.
39. ДІМ. – КП-164053/АФД. – 46; КП-38627/АРХ. – 639/4.
40. НДКМ. – КН-28074/АРХ-9794; КН-25021/АРХ-8231.

Summary

The article describes the main collections of documental, statistic, narrative and over primary sources to social history of Zaporozhzhian Cossackdom, which situated in Ukrainian archives, libraries and museums.

В. В. Ликова

РЕВІЗЬКІ СКАЗКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ (1795-1835 pp.)

У ХVІІІ-ХІХ ст. в Європі та Російській імперії були поширені ідеї камералізму, популяціонізму та вчення фізіократів. Всі ці теорії відводили вирішальну роль у процвітанні держави населенню та його кількості. Згідно з камералізмом, єдиним показником багатства країни є державні прибутки, а “слава монарха прямо пропорційна кількості його підданих”. В основу популяціонізму також було покладено тезу про те, що гарантом добробуту та могутності держави є велика чисельність населення.

Проте найбільш популярними були ідеї фізіократів. Прибічники цього вчення вважали єдиним джерелом багатства і добробуту землю та сільськогосподарське виробництво. Згідно з цим засновник вчення Франсуа Кене поділив суспільство на три класи: 1) виробничий клас хліборобів; 2) клас землевласників; 3) “безплідний клас” людей, які були зайняті не в сільському господарстві.

Переймаючись цими ідеями російський цар Петро І, зрозумів необхідність обліку населення в державі. У 1718 році він поклав початок проведенню загальнодержавних переписів населення – ревізій, головним завданням яких було визначення чисельності податного населення та напрямків проведення фінансової політики. У Російській імперії основним джерелом наповнення державного бюджету були податки, сплачувані селянством – головним податним станом. Саме тому для держави було важливо знати чисельність населення (в першу чергу податних станів та груп), його зміни та причини цих змін.

Вплив названих вище ідей також сприяв тому, що матеріали проведених переписів населення викликали значний інтерес у дослідників. Один з перших матеріалів ревізій став вивчати К. Герман, який був основоположником російської статистики. У 1819 році була опублікована його робота “Статистические исследования относительно Российской империи” [1]. В цей же час К. Арсеньєв, також використовуючи дані ревізій, написав “Начертание статистики Российского государства”, видану 1818 року [2]. Пізніше вийшли його праці “Исследования о численности отношений полов в народонаселении России” [3] та “Статистические очерки России” [4]. Ці роботи стали першими